

Свій вільний час А.Палій віддавав громадській роботі. Справою національної часті він вважав свою участь в діяльності товариств "Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар". Багато різних заходів щодо вшанування пам'яті учасників визвольних змагань українського народу і, зокрема колишніх воїнів УГА здійснив А.Палій як голова комбатанського (ветеранського) товариства "Молода громада". Серед них — організація робітень для інвалідів Першої світової та польсько-української воєн, діяльність видавництва "Червона калина", легальна пропаганда української національної ідеї²². Громадська робота А.Палія відзначалася багатогранністю і всебічністю й відповідала духові часу, національним погребам уярмленого українства.

Таким чином, А.Палій уособлював новий тип українця-патріота, що сформувався в Галичині на початку ХХ ст. Боротися, працювати і творити для України та рідного краю стало його життєвим кредо. Вояцькі чесноти борця за волю рідного народу сповна розкрилися на кооперативній ниві. Під керівництвом А.Палія "Маслосоюз", подолавши чималі труднощі і перешкоди, перетворився в провідне кооперативне об'єднання Західної України. У міжвоєнний період "Маслосоюз" продемонстрував справжнє "господарське диво", став гордістю всього українства західного регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Качор Андрій. Мужі ідеї і праці. Андрій Палій і Андрій Мудрик творці "Маслосоюзу" і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні. - Вінніпег - Торонто - Клівленд, 1974. - 344 с; 2. Мар'янівський Михайло. Згадаймо це добре ім'я. Виповнилося 100 років з дня народження відомого українського підприємця й організатора кооперативного руху в Галичині Андрія Палія // Народна газета. - 1993. - № 50 (131); Матейко Р.М. Змінюючи рушницю на масницю: (Про А.Палія) // Русалка Дністрова. - 1998. - Число 7 (110). Квітень; Матейко Р.М. "Маслосоюз" Андрія Палія // Галичина (Івано-Франківськ). - 1999. - 12 січня; Матейко Р.М. Змінюючи рушницю на масницю: (Штрихи до портрета подвижника української молочарської кооперації Андрія Палія) // Високий замок. - 2000. - 22 березня; Слабошпицький Михайло. Палії. Конспект історії однієї родини, в якій так багато від історії українського народу // Народна газета. - 2000. - "4 08-30.08. № 33; Матейко Роман. Молочний наступ Палія // З вільну Україну. - 2003. - 25 грудня; 3, Андрій Палій — будівничий та керманець "Маслосоюзу". Статті, спогади, листи. Укладач Роман Матейко. - Тернопіль, 2001. - 294 с; 4. Там само. - С.7-8; 5. Палій А. Кооперативне молочарство на Західній Україні (до 40-ліття Краєвого Молочарського Союзу "Маслосоюзу") // Господарсько-кооперативне життя (Авгсбург). - 1947. - 4.6. - С.4; 6. Островерха М. Обніжками на битий шлях. - Нью-Йорк. 1957. - С.94; 7. Лопатнюк В. Станіславщина а історії "Маслосоюзу". В кн.: Альманах станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава та Станіславщини. - Нью-Йорк - Париж - Торонто - Мюнхен, 1975. - С.485; 8. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. - Мюнхен, 1949. - С.31; 9. Мудрик А. Кооперативний катехизм (Начерк про кооперацію, як іспитовий матеріал для практикантів (-ок) і експедієнтів (-ок) "Маслосоюзу"). - Львів, 1939. - С.64; 10. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. - Львів, 1927. - С. 1. 5. 13; 11. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. - Мюнхен, 1949. - С.33; 12. Державний архів Львівської області. - Ф.110. - Оп.1. - Спр.1114. - Арк. 108 зв; 13. Кооперативне молочарство. - 1927. - 4.3-4. - С.3, 5; 14. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - С.406, 410-411; 15. Кооперативне 'молочарство. - 1928. - Ч.3. - С.5; Кооперативне молочарство. - 1930. - 4.4. - С.9; 16. Кооперативне молочарство. - 1933. - 4.1. - С.9; 17. Лопатнюк В. Українська молочарська кооперація в 1932 році. - Львів, 1934. - С.9; 18. Центральний державний історичний архів України у Львові. - Ф.348. - Оп. 1. - Спр.609. - Арк.52; 19. Лис О. На шляху економічного розвитку Галичини//Америка (Філадельфія). - 1963. - 21 серпня; 20. Качор А. Мужі ідеї праці... - С.14-15; 21. Витанович І. Андрій Палій (1893-1961) // Овід (Чикаго). - 1961. - 4.7(118). - С.23; 22. Молода громада у Львові // Народний голос •Торонто). - 1962. - 15 лютого; Палій А. Товариство "Молода Громада" у Львові (Єдине об'єднання українських комбатантів після 1-шої війни). В кн.: Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1919 Матеріали до історії. Том 3. Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. - Вінніпег. Канада, 1966. - С.185 -187.

С.О.Шамара

Ю. І. ЛИПА І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 20-40-Х РР. ХХ СТ.

Кожна геніальна постать українства є справжньою знахідкою для сучасного історика, культуролога, інших гуманітаріїв. Однією з таких є постать Юрія Івановича Липи (1900-1944) - людини надзвичайної вдачі і трагічної долі одночасно (19 серпня 2004 р. минуло 60 років від того жахливого дня, коли в свято Спаса кати з НКВС замордували і розстріляли кількома чергами з автомата славного сина України). "Геній Ю.Липи не потребував чекати часу, коли відізветься в ньому поет, коли біолог-лікар, коли заговорить в ньому голос теоретика мистецтва, соціолога економіста, геополітика, антрополога.

психолога, історика, археолога. Немає, здається, галузі науки, літератури і мистецтва, які не цікавили б Липу"¹. Важко не погодитися з таким спостереженням Б.Стебельського, але варто, на наш погляд, виділити три основні світоглядні складові суспільно-політичної діяльності Ю.Липи - літераторську, лікарську та історіософську. Остання, в свою чергу, охоплювала весь міждисциплінарний комплекс досліджень і захоплень видатного українця. У літературно-критичній діяльності найголовнішим твором Юрія Липи є "Бій за українську літературу" (1935), збірка есеїв і міркувань про минуле й майбутнє української літератури, яку можна вважати переходом до політично-публіцистичних праць "Українська раса", "Українська доба", завершенням яких є три великі праці: "Призначення України". "Чорноморська доктрина" і "Розподіл Росії"². Разом із розвідкою "Росія та її геополітичні можливості", що була видана у Варшаві в 1940 р., три останні твори складають тетралогію геополітичної спадщини мислителя - по суті генеральну частину його історіософських поглядів. Власне, геополітична складова інтелектуального доробку Ю.Липи і є предметом нашого дослідження, адже що, як не вона містила в собі найактуальніші завдання української суспільно-політичної думки і українського національно-визвольного руху 20-40-х рр. ХХ ст.

Перш ніж перейти до розгляду окресленої проблематики, слід зазначити, що суспільно-політичні погляди Ю.Липи не зустріли однозначної оцінки в українському середовищі. Так, на думку Ю.Шереха, до багатьох питань політичного характеру Юрій Липа ставився "наївно і по-гімназійному замріяно"³. Лев Биковський, навпаки, появу Юрія Липи та його творчість, особливо публіцистичну, розцінює як ідеологічну протидію, як самоохоронну реакцію української нації проти поневолення⁴. Власне вона (його творчість) і була призначена для нації. "Татусю, а чому має замовкнути моя книжка про націю? Нехай буде..."⁵, - писав у листі до батька ще 23-річним юнаком Ю.Липа. І, як слушно підзначив Л.Череватенко, "Призначення України" (1938) не було якоюсь інтелектуальною розвагою, гімнастикою холодного розуму⁶.

Учаснику УГА Степану Копачу з м. Винник Львівської області запам'яталася ще з початку 20-х рр. одна принципова засада Ю.Липи: "Він завжди серйозно зважував ситуацію на Україні і виступав проти напрямку, який побутував тоді в літературі під назвою "пораженчество". На противагу пораженьським настроєм він закликав вчитися на своїх помилках"⁷. Мислитель і сам, як відомо, був посильним учасником національно-визвольного руху доби революції, еміграції, Другої світової війни, сам не раз зазнавав поразки. Однак це не завадило першому ж біографу Ю.Липи (Л. Биковському) порівняти його з Т.Шевченком, "що створив українську націю", М.Грушевським, "що підвів наукові і політично-державні підвалини під українство", і надати вченому статусу стверджувана "істоти українства і його історичного призначення... на півстоліття наперед"⁸.

Історіософія Ю.Липи неодноразово ставає предметом наукових досліджень. І хоча в цьому відношенні ми не маємо "липіани" чи "липознавства" (як маємо, наприклад, грушевськознавство чи липинськіану), наявність певного кола вчених, які проявляють перманентний інтерес до наукової спадщини Ю.Липи, свідчить про оригінальність його поглядів і внеску в українську суспільно-політичну думку першої половини ХХ ст. Серед сучасних дослідників ідеологічно-геополітичного доробку мислителя слід відзначити праці В.Барладяну-Бирладника⁹, А.Астаф'єва¹⁰, приділено належну увагу авторами посібника з сучасної української геополітики¹¹. В окрему заслугу має бути поставлено сьогодні видання спогадів про Ю.Липу¹², які зібрали і упорядкували П. і Ю.Кіндратовичі. У 1992 р. львівська "Просвіта"¹³, а в 1997р. часопис "Дніпро"¹⁴ перевидали "Призначення України". Висловимо надію, що в недалекому майбутньому більш доступними для широкого загалу стануть й інші твори геополітичної тетралогії Ю.Липи - "Чорноморська доктрина" (1940), "Росія та її геополітичні можливості" (1940), "Розподіл Росії"¹⁵ (1941).

До царини знань з політичної географії Ю.Липу професор С.Рудницький (1877-1937) ввів ще в 1919р. Однак як політичний мислитель Липа формується дещо згодом, у другій половині 30-х рр. Здатність українського геополітика мислити про державу пластично (з

точки зору внутрішньої та зовнішньої) дала йому можливість уявити Україну комплексно - в часі та просторі.

Слід зазначити, методологія досліджень Ю.Липи вельми неясна. Передусім це стосується вживання ним термінів "раса" і "нація". Думки дослідників розділились: одні вважають, що ці два поняття у Липи переплітаються і є синонімами (А.Бедрій), інші стверджують, що мислитель намагався їх розрізнити, вкладаючи у перше з них щось містичне, велике (О.Баган), треті вбачають за альтернативу визначити методологічний інструментарій Ю.Липи як зміщений по відношенню до загальнонаукового понятійного апарату 20-40-х рр. ХХ ст. Сутність цього зміщення полягала начебто в тому, що загальноприйнятну схему етногенезу "етнос-народ-нація" Ю.Липа трактував як "етнос-нація-раса", тим самим тільки номінативно змінивши два останні поняття (А.Астаф'єв)¹¹. На нашу думку, ця проблема ще складніша, ніж здається на перший погляд. Імовірно, у випадку зі суспільно-політичними працями Ю.Липи непродуктивно буде вести мову про якусь методологічну схематичність, а відтак - і зміщення понять в його історіософії. Єдине, з чим можна погодитись, - це те, що концепції мислителя притаманний певний еклектизм. Безумовним є і те, що в його працях йдеться власне про чергову в українській науці теорію етногенезу. Однак єдиним і центральним поняттям теорії етногенезу українців у Ю.Липи є поняття "раса". Воно у дослідника є тотожним сучасній дефініції "етносу". Про це яскраво свідчать і всі спроби вченого дати вичерпне визначення "раси". І навіть у цьому він проявив обережність, адже "примусовість науковості і шаблон доктрини, - за його словами, - могли б знищити відразу істотне в українській живій расі"¹². Зустрічаємо спробу Ю.Липи певним чином узгодити поняття "раси" і "нації" і навіть дати визначення останньої. Прот, і вона не проливає світла на термінологічну проблему в його спадщині. Характерними є, знову ж таки, сумніви дослідника: "супротивлення понять - скажімо, "раса" і "нація" - може викликати хаос. Назва "українська нація" - поняття відносно дуже нове... Зрештою, поняття і "нації", і "класи", і "державности", і "патріотизму" - це лишень вияви раси, яка їх у собі заключає"¹³. Про те, що для Ю.Липи не існувало різниці між нацією і народом, свідчать його ж визначення цих понять. "Власний терен, власна місія і почування нехиті до чужих - ось що є найпевніше в окресленні слова "нація!"¹⁴, - зазначає мислитель. І далі: "ця "нехиті до чужих" є, мабуть, найвиразнішою і найпостійнішою живловою ціхою кожного народу"¹⁵. У цьому відношенні можна вести мову навіть про близькість методології Ю.Липи до народницької історіософії.

Слід зазначити, Ю.Липа добре розумів, що в Європі з часів Наполеона наростає хвиля "націй і націоналізму". "В сучасних військових школах не тільки пересташ викладати про пошану до самого противника, а навіть до його шпиталів і церков, - зазначає вчений у зв'язку зі сплеском націоналізму після Першої світової війни, - нікого не здивує теорія ген. Людендорфа з його "цілковитою війною", "озброєним народом" і "війною аж до винищення"¹⁶. Чому ж у своїх творах (в добу націоналізму, національно-визвольного руху!) Ю.Липа не скористався націоналістичним дискурсом? Ним, наприклад, вдаю послуговувалися українські дослідники різних ідеологічних переконань: В.Старосольський («Теорія нації», 1921р.), Д.Донцов ("Націоналізм", 1926р.), М.Сціборський ("Націократія", 1935р.) та багато інших суспільно-політичних діячів. У Липи ж - раса, причому далека від німецького расизму і близька до українського народництва.

Найбільш характерним, на нашу думку, для історіософської спадщини Ю.Липи є все-таки поєднання в ній націоналістичного і консервативного ідеалів. Про вплив першого з них промовисто свідчить вже назва першого геополітичного твору - "Призначення України", про присутність другого - характерні для консервативного мислення ідеологічні сюжети його творів. Наприклад, уже у вступі до "Призначення України" Ю.Липа, услід за А.Моруане лише зазначає, що ми повинні тільки вивчати, оглядати і підтримувати... бути сучасником, але говорить і про те, що ми є відповідальними перед цінностями предків¹⁷. "В мовчазних українських масах дозріває віра в свого володаря, що прийде вищий понад матеріалізм і по-українськи моральний"¹⁸, - йдеться в іншому сюжеті трактату.

Цікавий ідеологічний маневр Ю.Липа застосував до найуживанішого свого поняття - поняття "раси" (до речі, цей маневр деякою мірою пояснює розуміння вченим поняття, відомих нам тепер як "етнос" і "нація"). Дослідник говорить, наприклад, про те, що "до італійського, німецького, а тим паче англосаксонського світу можна вже тепер прикласти термін "раси-результату"²³, а також про те, що українці під час революції 1917-1920рр. виявили себе як однорідна людність, як раса-результат, а не як раса у формуванні"²⁴. Отже, Ю. Липа розрізняє "расу у формуванні" (очевидно - "етнос") і "расу-результат" (правдоподібно, "націю" в сучасному розумінні). Зважаючи на те, що точної дефініції нації не існує і до цього часу, можна вважати, що інтуїтивно її передбачав і сам Липа, однак перейматися нею не мав потреби. Зрештою, дослідник не помітив самого головного (власне того, чим безпосередньо займався) - перехід від "раси в формуванні" до "раси-результату" лежить у площині політичної активізації першої (тобто етносу) з поступовим формуванням права на самовизначення другої (тобто нації). Питання політичного характеру Ю.Липа пропонував вирішити кризь Призму української геополітики.

Вчений був прихильником чорноморсько-балтійського вектора зовнішньої політики України. Подібно до С.Рудницького, який вважав, що ще київські князі активно суперничали на Півдні за панування на Чорному морі з Візантією, а з IX ст. визначився традиційний "шлях із варяг у греки", що простягувався від Балтики до візантійських земель²⁵, Ю.Липа постійно наголошував, що Україні слід повернутися на свою геополітичну вісь Південь - Північ. Мав дослідник свою власну думку і щодо російських векторів геополітики. Ю.Липа вважав, що Росія стане добрим сусідом України, коли повернеться в свої етнічні межі та на свою геополітичну вісь Схід - Захід²⁶. І в цьому відношенні він стверджував, що Москва з давніх часів тяжіла, а її народ масово переселявся на північ і північний схід²⁷, що справжня національна політика Москви можлива тільки по усуненні політики Москви імперіалістичної²⁸. Російським політикам вчений пропонував, отже, повернутися до етнічних меж 1552 р. і сконцентрувати увагу на векторі схід-захід. Незалежність України дослідник не вважав перешкодою геополітичним інтересам "справжньої національної політики Москви".

Вісь Південь - Північ, особливо притаманна Україні, неминуче, на думку Ю.Липи, підштовхувала її до утворення союзу чорноморських держав - Туреччини, Болгарії, Кавказу з подальшим виходом через Іран до світового океану. Крим розглядався дослідником як суто українська територія, адже, за його словами, - "татари давно стратили... своє антропологічне місце і стали по крові українцями"²⁹.

Очевидною для Ю.Липи була і продуктивність ідеї соборної України - її схоплював він у генеральних ідеях: "Для скристалізування тих ідей треба глибоко відчувати свою батьківщину як цілість. Недарма на вигнанні пізнали найглибше свій край і Дайте, і Шевченко, і польські патріоти"³⁰. Як слушно підмітив Г.Касьянов, "розуміння "території" може стати надзвичайно важливим символічним чинником у формуванні національної свідомості"³¹. Ідея соборності України відома з середини XIX ст. (В.Полонинський, тарасівці. Ю.Бачинський). Думку про те, що ця ідея найпродуктивніше працює з погляду ззовні, відстоював Ю.Липа. "Як можна говорити про живий організм, - зазначав дослідник, мабуть, як фахівець передусім з медицини і анатомії, - не окресливши його меж, не виділивши його з чужого оточення?"³². Як видатний етнолог і дослідник української ментальності, вчений розумів "де межі українства", а тому визнавав, услід за переважною більшістю представників національної еліти, що перед українцями стоїть, принаймні, два генеральні завдання - самостійність і соборність. Безперечно, саме ці завдання стали визначальними як для інтелектуального форуму українців у період 20-х-40-х рр. XX ст., так і для всього українського національно-визвольного руху.

Значення історіософської спадщини Ю.Липи в історії української суспільно-політичної думки ще не усвідомлене тією мірою, щоб робити завершені концептуальні висновки. Очевидно одне - його твори справили чималий вплив на українство XX ст.. а непересічна постать дослідника заслуговує на всебічне дослідження усієї спадщини мислителя і великого патріота України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стебельський Б. Юрій Липа // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. - Львів, 2000. - С. 207; 2. Лужицький Г. Письменник-мислитель // Вказаний збірник. - С. 211; 3. Марочкін В. "Ех, виорю небо орлами" // Вказаний збірник. - С. 225; 4. Кіндратович П. До теми "Юрій Липа - теоретик українського націоналізму" // Вказаний збірник. - С. 206; 5. Липа-Гуменецька М. Юрій Липа // Вказаний збірник. - С. 12; 6. Череватенко Л. "Господь міцним мене створив і душу дав нерозділему" // Вказаний збірник. - С. 222; 7. Липа Ю. "Велика ціль - річ, більша від людини" (Леонід Череватенко. "Яснозбройний Юрій") // Дніпро. - 2000. - № 5-6. - С. 3; 8. Кіндратович П. Вказана праця. - С. 206; 9. Барладяну-Бирладник В. Геополітичні погляди Юрія Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: збірник наукових праць / Т.Салига та ін.; Львівський національний ун-т Івана Франка. - Львів, 2001; 10. Астаф'єв А. Континуальність як модель національної історії (Нарис з історіософії українського радикального націоналізму) // Молода нація: Альманах. - К.: Смолоскип, 2001. - № 1. - С. 5-41; 11. Мадіссон В., Шахов В. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник. - К., 2003; 12. Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. - Львів, 2000; 13. Липа Ю. Призначення України. - Львів. - 1992; 14. Липа Ю. Призначення України. - К., 1997; 15. Астаф'єв А. Вказана праця. - С. 23-24; 16. Липа Ю. Призначення України. - К., 1997. - С. 97; 17. Там само. - С. 100; 18. Там само. - С. 13; 19. Там само. - С. 13, 20. Там само. - С. 11; 21. Там само. - С. 2; 22. Там само. - С. 15; 23. Там само. - С. 16; 24. Там само. - С. 18; 25. Мадіссон В., Шахов В. Вказана праця. - С. 59; 26. Липа Ю. Розподіл Росії. - Нью-Йорк, 1954. - С. 55; 27. Липа Ю. Розподіл Росії. - С. 28; 28. Там само. - С. 55; 29. Там само. - С. 65; 30. Стебельський Б. Вказана праця. - С. 208; 31. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. - К., 1999. - С. 263; 32. Липа Ю. Призначення України. - К., 1997. - С. 232.

Ю.О. Ніколаєць

СТАВЛЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ ДО ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Радянське керівництво завжди з підозрою ставилося до інтелігенції, відносячи до її членів передовсім осіб, які мислили своїм власним розумом. У роки існування радянської влади слово "інтелігент" вживалося найчастіше не у значенні "людина, яка займається переважно розумовою діяльністю", а як "особа, що зазнається" або "людина, яка виконує якусь роботу, несумісну із нагальними потребами". Негативне ставлення до інтелігенції як до суспільного прошарку було викликано побоюванням радянського керівництва, більшість членів якого були малоосвіченими людьми, що представники інтелігенції негативно будуть сприймати невиважені дії радянської влади і підриватимуть своїми висловлюваннями та висновками довіру інших людей до неї. Таке ставлення до неї збереглося і в роки Другої світової війни. Однак у цей час радянська влада неминуче повинна була співпрацювати із людьми розумової праці для створення нових видів озброєння, для створення літературних патріотичних творів, які б надихали бійців Червоної Армії та працівників у тилу на нові подвиги. Діяльність радянської інтелігенції під час війни знайшла своє відображення у працях М.В.Демченка, М.В.Ковалю, В.Ю.Короля, О.Є.Лисенка, І.Т.Муковського та інших українських дослідників.¹ Віддаючи належне їхнім науковим здобуткам, варто було б звернути увагу на те, як ставилися різні прошарки української інтелігенції до початку війни із німецько-фашистськими загарбниками.

Велике значення під час війни мала ідеологічна боротьба. Головну роль у ній відігравали представники розумової праці, які створювали твори про війну, показуючи її події у вигідному для комуністичної партії світлі. У останні передвоєнні роки війна із фашизмом загалом не видавалася чимось таким, що може поставити на карту саме існування Радянського Союзу. Як згадував К.Симонов, передбачати, що на початку війни доведеться слухати гуркіт гармат на околиці Москви та бачити бої на вулицях Сталінграду, він не міг. Значне місце у думках, висловлених у віршах та прозі, займала думка про те, що під час війни народ Німеччини виступить проти фашизму. Ця віра була характерна для частини радянських людей, що жили тоді. Успіхи німецької військової машини у 1939-1941 рр. викликали співчуття до тих, кому вони завдавали поразок. З іншого боку, успіхи німців викликали тривогу за майбутнє.²